

Arabic Codicology: The Islamic Manuscript Heritage in the El Escorial Collection – Fall Course 2023*

ESRA GÖZELER

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türkiye
Ankara University, Faculty of Divinity, Türkiye
egozeler@divinity.ankara.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0001-5439-9887>

Giriş: El Escorial Arapça Kodikoloji Dersi 2023

Nuria de Castilla (Ecole Pratique des Hautes Etudes, PSL, Paris) ve François Déroche (Collège de France, PSL, Paris) tarafından yürütülen “Arabic Codicology: The Islamic Manuscript Heritage in the El Escorial Collection” başlıklı kurs programı 2014 yılında başlamıştır. Program “Arapça elyazmalarının incelenmesi ve analizi için bilgi ve akademik araçlar sağlamayı”¹ amaçlamaktadır. Arapça kodikoloji odaklı bu kurs programı, İspanya’daki en değerli Arapça elyazmaları koleksiyonuna ev sahipliği yapan El Escorial Manastırı Kraliyet Kütüphanesi’nde mevcut Arapça elyazmaları koleksiyonundan seçme eserler üzerine uygulamalı oturumlar şeklinde gerçekleştirilmektedir.²

Önceki yıllardan farklı olarak 2023 yılında yaz ve güz dönemi olmak üzere iki kurs programı gerçekleştirilmiştir. Programa başvuru için araştırmacılardan akademik özgeçmiş ve niyet mektubu istenmekte ve bir kabul süreci yürütülmektedir. Dokuzuncusuna katıldığımız kurs programı, 23-27 Ekim 2023 tarihleri arasında El Escorial Manastırı Kraliyet Kütüphanesi’nde gerçekleştirilmiştir. Sekiz ders ve üç uygulamalı oturumdan oluşan kurs programı, toplam 30 saatlik yoğunlaştırılmış bir

* Bu metni okuyup kıymetli tashih ve katkılar sunan Yasin Meral ve Tuba Kardeş’in’e teşekkür ediyorum.

¹ <https://arabiccodicologycourse.weebly.com> (17.05.2024).

² <https://arabiccodicologycourse.weebly.com> (17.05.2024).

çalışma içermektedir. Programdaki dersler ve muhtevaları şöyle özetlenebilir:³

1. Nuria de Castilla, "Giriş: Kodikoloji Çalışmalarının Önemi Üzerine." Bu derste şu konular anlatılmaktadır: Bir elyazması nasıl bulunur? Günümüzde dijital kütüphaneler sayesinde elyazmalarının görsellerinin kalitesi artmış, görseller herkese açık ve her yerden erişilebilir duruma gelmiştir. Bununla birlikte orijinal elyazmalarına ulaşmada zorluklar söz konusudur. Bu bağlamda elyazmasının doğru ve tam tanımına (tarih, cilt ve forma vb.) ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çalışmalardaki ana konular elyazması, belge; kütüphane, arşiv; müstensih, yazar dengesi üzerine kuruludur. Peki, elyazması nedir? Elyazması; kitap, belge veya kitabe olabilir. Elyazma araştırmaları için ise diplomatik, epigrafi ve kodikoloji bilimleri kullanılır.
2. François Déroche, "Yazı Yüzeyleri: Papirüs, Parşömen ve Kağıt." Derste parşömenin oluşum süreci, üretimi (koyun, keçi, ölü doğmuş dana ve ceylan) ve karakteristiği örnek elyazmalarıyla ele alınmaktadır. Ayrıca kağıdın kökeni, yapılışı, üretimi ve türleri Batı ve İslam dünyasından örneklerle tanıtılmaktadır.
3. Nuria de Castilla, "Yazı Yüzeyleri II: Batıya Ait Kağıt." Bu derste doğuya ait kağıdın özellikleri, kağıt üretme tekniği ve Batıya ait kağıtlardan farkı açıklanmaktadır. Ayrıca Batı İslam dünyasında üretilmiş ve doğuya ait *mağribî* kağıdın üretimi ve kullanımı, batılı tekniklerle üretilen kağıdın özellikleri bu dersin konularından biridir.
4. Nuria de Castilla, "Kodeks Kompozisyonunun (Yapısının) Düzeni." Bir kodeksin bir araya getirilmesi (toplanması), yapraklarının numaralandırılması (*foliation*), varak (*folio*) sayısına göre formalarının (*quire*) çeşitleri [*binion*, *ternion*, *quaternion*, *quinion*, *senion*, *septenion*, *octonion*]; varakların türleri [*folio*, *quarto*, *octava*...] bu dersin temalarıdır.
5. François Déroche, "Mürekkepler ve Arapça Paleografi." Derste 17. yüzyıl öncesi ve sonrası paleografi, kaligrafi ve ilgili terminoloji tanıtılmaktadır. Ayrıca yazı türleri (Hicâzî, Emevî, Abbâsî ve yeni stil) ve buna dair yaklaşımlar ele alınmaktadır.

---

³ Kurs programı için bkz. <https://arabiccodicologycourse.weebly.com/programme.html> (17.05.2024).

6. Uygulamalı Oturum: Arapça Bir Elyazması Nasıl İncelenir ve Tanımlanır?
7. Uygulamalı Oturum: Arapça Elyazmalarının Tarihine Doğru
8. François Déroche, "Elyazmalarının Sayfa Düzeni ve Süslemeleri." Bir elyazmasının başındaki resimli/süslemeli ve metnin olmadığı çift sayfa, şemse, bir çerçeve içinde metnin yer aldığı süslemeli çift sayfa, başlık/*unvan*, süslemeli dua metni gibi konular bu dersin içeriğini oluşturmaktadır.
9. Nuria de Castilla & François Déroche, "Elyazmalarının Ciltlenmesi." Bu derste şu konular işlenmektedir: Her elyazması ciltlenmiş değildir. Bir elyazması ile ciltlenmesi arasındaki ilişkiyi tanımlamak zordur. İslam geleneğinde ciltlemeye ilişkin tipolojiler/örnekler üç gruba ayrılabilir: Birincisi, varakların dıştan gizli bir şekilde birleştirilmesi; ikincisi, mikleple; üçüncüsü Batıya ait bir kitap görünümünde.
10. Uygulamalı Oturum: Ciltleme
11. François Déroche, "Notlar/Kuyûdat ve Ferağ Kayıtları. Elyazmalarının Tarihi."

Programda takip edilen bir ders kitabı olmamakla birlikte François Déroche'un *Islamic Codicology* (1997) isimli kitabının içeriği dersler için temel kaynaktır. Bu kitabın muhtevasının derslerde uygulamalı olarak gösterildiğini söylemek mümkündür. Kurs programı; El Escorial Manastırı ziyareti ve Jaime Sepulcre tarafından El Escorial Manastırı Kraliyet Kütüphanesi ve Elyazma Koleksiyonları hakkında kütüphanede verilen detaylı bir semineri de içermektedir. Bununla beraber katılımcıların kütüphanede ilgilendikleri alanda elyazmalarını inceleyebilmesi ve çalışabilmesi için serbest zaman da söz konusu programa dahildir. Bu bakımdan kurs programı, elyazmalarını, özellikle Kur'an elyazmalarını çalışan araştırmacılar için, terminoloji ve literatürü, uygulamalı bir şekilde farklı akademik müktesiplere sahip katılımcılarla birlikte oluşturulan bir tartışma bağlamında kullanma imkanı sağlamaktadır.

El Escorial Manastırı Kraliyet Kütüphanesinde Mevcut Kur'an-ı Kerim Elyazmaları⁴

Katılımcılara tanınan serbest çalışma zamanı kapsamında El Escorial Manastırı Kraliyet Kütüphanesinde bulunan Kur'an elyazmalarını inceleme

---

⁴ Kur'an elyazmalarını incelemelerim sırasında kıymetli müzakereleriyle çalışmama katkı sunan Nuria de Castilla, François Déroche ve Anna McSweeney'ye teşekkür ediyorum.

imkanım oldu. El Escorial Arapça elyazmaları koleksiyonu, esas olarak Fas Sultanı Muley Zeydân'ın (h.1012-1037/1603-1627) kütüphanesine ait elyazmalarından oluşmaktadır. Bu elyazmaları 1612 yılında İspanya Kralı III. Philip'in (1578-1621) kütüphanesine dahil edilmiştir.⁵ Bu koleksiyon "Müslüman dünyasında neredeyse hiç bozulmadan kalan az sayıdaki kütüphaneden biri"⁶ olarak tanımlanmaktadır.

El Escorial Manastırı Kraliyet Kütüphanesi, 25 Ekim 2023

© Esra Gözeler

El Escorial Manastırı Kraliyet Kütüphanesindeki Kur'an elyazmalarının tespitinde kütüphanenin Arapça elyazmaları kataloğu ilk kaynak olmaktadır. *Les manuscrits arabes de l'Escorial* başlıklı bu kataloğun ilk iki cildi Fransız şarkiyatçı Hartwig Derenbourg (1844-1908) tarafından yayımlanmıştır (1884 ve 1903).⁷ Üçüncü cildi ise Fransız şarkiyatçı Évariste Lévi-Provençal (1894-1956) hazırlamıştır (1928).⁸ Kur'an elyazmaları, katalogda "Teoloji"

⁵ Kütüphanenin oluşumuna dair bir araştırma için bkz. Daniel Hershenzon, "Traveling Libraries: The Arabic Manuscripts of Muley Zidan and the Escorial Library," *Journal of Early Modern History* 18 (2014): 535-558 (Makalenin Türkçe tercümesi: Daniel Hershenzon, "Gezici Kütüphaneler: Muley Zidan'ın Arapça Yazma Eserleri ve Escorial Kütüphanesi," çev. Leyla Yakupoğlu Boran ve Uğur Boran, *Şarkiyat Mecmuası* 34 (2019): 59-79.

⁶ <https://arabiccodicologycourse.weebly.com> (17.05.2024).

⁷ Bkz. Cengiz Kallek, "Derenbourg, Hartwig," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 9:171-172.

⁸ Bkz. Hilal Görgün, "Lévi-Provençal, Évariste," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 27:153-154.

ana başlığının altında “Kur’an ve Kur’an İlimleri” alt başlığı altında yer almıştır.⁹ Katalogda Kur’an elyazmalarına ilişkin bilgiler sadece yazı yüzeyini (kağıt veya parşömen), hat, satır ve varak sayılarını ve sayfa ölçülerini içermektedir. Ayrıca tarih, muhteva ve süslemeye dair açıklamalar da mevcuttur. Katalog Kur’an elyazmalarının içerdiği mushaf ilimlerine dair sınırlı bilgi sunmaktadır.¹⁰

Koleksiyonun en meşhur Kur’an elyazması Muley Zeydān Kur’an’ı olarak bilinen Árabe1340 tasnif numaraları mushaftır. Bizler için bu elyazmasının sadece kütüphanede bir camekanın içinde sergilenen faksimile baskısını görebilmek mümkün oldu. Bu sebeple maalesef bu mushafı inceleme imkanım olmadı. Sınırlı zaman içinde inceleyebildiğim altı Kur’an elyazmasına ve bu elyazmalarda tespit edebildiğim mushaf ilimlerine dair bazı özellikler şu şekildedir:

Árabe1257: Kağıt üzerine yazılıdır. Elyazmanın başında ebrulu bir sayfa bulunur. 21 satırdan oluşur. Sure başlığı vardır; başlıkta surenin ismi ve ayetlerin sayısı mevcuttur. Sure başlığında surenin ismi ve ayetlerin sayısı yazılıdır. 1/el-Fātiha suresinin ismi, sure başlığında *Ummu'l-Ķur'ān* olarak yazılıdır. Ayet sonu işareti yoktur; bununla birlikte her beş ayet sonunda *taḥmīs* ve her on ayet sonunda *ta'şīr* işareti bulunur.

Árabe1391: Kağıt üzerine yazılıdır. 15 satırdan oluşur. Harekeler kırmızı mürekkeple işaretlidir. Sure başlığı bulunur; başlıkta surenin ismi ve ayetlerin sayısı yazılıdır. Ayet sonu işareti bulunmaz; ancak *taḥmīs* işareti vardır. Sayfa kenarında *ḥizb* bulunur. Eksik bir kelimenin (*'aleyke*) bir okuma sonuncu sonradan eklenmiş olduğu görülür (38b). Hemze için sarı nokta kullanılır.

Árabe1397: Parşömen üzerine yazılıdır. 19 satırdan oluşur. Ayet sonu işareti olarak üçgen formunda kırmızı üç nokta; *taḥmīs* ve *ta'şīr* işaretleri vardır. Sayfa kenarında *ḥizb* yazılıdır. Harekeler kırmızı ve mavi (*şedde* ve *cezme*) mürekkeple vurgulanır.

Árabe1402: Kağıt üzerine yazılıdır. 15 satırdan oluşur. Elyazmanın başında Latince bir metin bulunur. Sayfa kenarında *ḥizb*, *rub'*, *nısf-ı ḥizb* ve *cuz'* kayıtlıdır. Elyazmada farklı kıraat tercihleri vardır; sonunda buna dair bir tablo yer alır [Ebū 'Amr (ع), Verş (ع)].

⁹ *Les manuscrits arabes de l'Escurial*, 3:1. Kataloğa erişim için: <https://rbme.patrimoniaciona.es/s/rbme/page/-rabes> (17.05.2024).

¹⁰ İncelediğim Kur’an elyazmalarının katalogda yer alan açıklamaları için bkz. *Les manuscrits arabes de l'Escurial*, 3:1 (Árabe1257); 3:59 (Árabe1391); 3:62 (Árabe1397); 3:63 (Árabe1402); 3:63-64 (Árabe1404).

Árabe1404: Parşömen üzerine yazılıdır. Yedi satırdan oluşur. Latince bir metin başta yer alır. Oldukça yıpranmış bir nüshadır. Ayet sonu işareti bulunmaz; ancak *taħmīs* ve *ta'şīr* işareti vardır. Harekeler kırmızı ve mavi (*şedde* ve *cezme*) mürekkeple işaretlidir. Surenin ismi ve ayetlerin sayısının yazılı olduğu sure başlığı bulunur. *Hemze* sarı mürekkeple nokta şeklinde işaretlidir.

Árabe1873: 19 satırdan oluşur. Ayet sonu işareti yer almaz; ancak her beş ayet sonunda *taħmīs* ve *ta'şīr* işareti kullanılır. Bütün harekeler kırmızı mürekkeple belirtilir. *Hemze* için sarı nokta kullanılır. Sayfa kenarında *rub'* yazılıdır. Sure başlığı vardır; başlıkta surenin ismi ve ayetlerin sayısı yazılıdır. Diğer elyazmalarından farklı olarak bu nüshada sure başlığında surenin nazil olduğu yer (Mekkî-Medenî) de zikredilir. Ayrıca 1/el-Fātiħa suresinin ismi, sure başlığında *Ummu'l-Ķur'ān* şeklinde yer alır.